

Назарова А.Ж.¹, Теменова Г.Қ.², Бегимова Г.³

¹аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: Ayim76@mail.ru

²аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: gulzadakanat@hotmail.com

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Қазақстан, Астана қ.,
e-mail: gukjik_76@mail.ru

ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ ЖЕР-СУ АТТАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Топонимика ономастиканың жер-су, елді мекен атауларының шығуы мен пайда болуын, мағынасын, құрылымының дамуын, таралу аймағын, қазіргі жағдайын, грамматикалық, фонетикалық пішінін, жазылуы мен екінші бір тілде берілуін зерттейтін құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл гректің «топос» – орын, жер, «онома» – атау деген екі сөзінен тұрады, яғни жер-су атаулары деген сөз.

Ономастика ғылымы аясында зерттелетін – топонимдер, талай ғасыр бойы этноспен бірге жасап келе жатқан тілдік бірліктер. Олар – қоғамның дамуы, өзгеруі сияқты құбылыстарды бастан кешіріп, әр дәуірдің куәгерлері ретінде өмір сүріп келе жатқан жәдігерлер. Сондай-ақ, жер-су атаулары – ұлттық тіл байлығымыздың және мәдениетіміз бен салт-дәстүріміздің, ғалам туралы таным-түсініктеріміздің көрсеткіші де.

Бұл мақалада түрік тіліндегі жер-су аттарының зерттелуіне қатысты жарияланған түрік ғалымдарының еңбектеріне тоқталып, еңбек туралы қысқаша мәлімет берілді. Сонымен қатар, бұл мақалада қарастырылған Ф. Көпрүлү бастаған Х. Нихал, А. Наджи, Х. Ерен, Ө. Башкан, Т. Байкара, Т. Гүленсой және т.б. сияқты ғалымдардың еңбектері түрік тілінің топонимдерін зерттеушілерге қайнар ретінде пайдалы болады.

Түйін сөздер: топоним, оним, ойконим, сөздік, ғылыми мақала, ғылыми журнал.

Nazarov A.Zh.¹, Temenova G.K.², Begimov G.³

¹senior lecture, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almata, e-mail: Ayim76@mail.ru

²senior lecture, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almata, e-mail: gulzadakanat@hotmail.com

³docent, L. Gumilev Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, e-mail: gukjik_76@mail.ru

Toponyms in the Turkish language

Toponymy is a part of onomastics which researches the origin, names of the geographical names, their meanings, development of the structure, the current position of their location, their grammatical, phonetic form, writing and transmissions to a different language. It comes from the Greek word «topos», the place, the earth, «onoma» - consists of two words, i.e. means the name of the locality. The toponyms that are explored in onomastics are linguistic units that exist for many centuries along with the ethnos.

Also, the names of localities - is an indicator of our national linguistic wealth, culture, traditions and the knowledge of the world around us. In this article, information was given on the studies conducted by Turkish scientists on the names of localities in the Turkish language.

And also, in this article such scientists as H. Nihal, A. Naji, H. Eren, O. Bashkan, T. Baikara, T. Gulensoy etc. under the initiative of F. Koprul, were considered whose works served as a good source for those who studied toponyms in Turkish language.

Key words: toponym, onym, oikonym, dictionary, scientific article, scientific journal.

Назарова А.Ж.¹, Теменова Г.Қ.², Бегимова Г.³

¹ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Ayim76@mail.ru

²ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulzadakanat@hotmail.com

³доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, e-mail: gukjik_76@mail.ru

Исследование топонимов в турецком языке

Топонимика является частью ономастики, которая исследует происхождение, названия географических названий, их значение, развитие структуры, текущее положение их расположения, их грамматической, фонетической формы, письма и передач на другой язык. Оно происходит от греческого слова «топос», место, земля, «Онома» – состоит из двух слов, то есть означает название местности. Топонимы, разведанные в ономастике, являются языковыми единицами, которые существуют на протяжении многих веков вместе с этносом. Кроме того, названия населенных пунктов – это показатель наших национальных языковых богатств, культуры, традиций и знания о мире вокруг нас. В этой статье была предоставлена информация об исследованиях, проведенных турецкими учеными на названиях населенных пунктов на турецком языке. А также, в этой статье такие ученые, как Н. Nihal, А. Наджи, Х. Эрен, О. башкана, Т. Байкары, Т. Gulensoy и т.д., по инициативе Ф. Коргул были рассмотрены, чьи работы послужили хорошим источником для тех, кто изучал топонимы на турецком языке.

Ключевые слова: топоним, оным, ойконит, словарь, научная статья, научный журнал.

Кіріспе

Ономастика ғылымы аясында зерттелетін топонимдер – талай ғасыр бойы халықпен бірге жасап келе жатқан тілдік бірліктер. Олар қоғамның дамуы, өзгеруі сияқты құбылыстарды бастан кешіріп, әр дәуірдің куәгерлері ретінде өмір сүріп келеді. Сондай-ақ, жер-су атаулары – ұлттық тіл байлығымыздың және мәдениетіміз бен салт-дәстүріміздің, ғалам туралы таным-түсініктеріміздің көрсеткіші де болып табылады.

Атаулар жүйесі ішінде топонимдер дүниежүзі халықтарының этнологиялық кеңістігінде әмбебаптық сипатқа ие болып табылады. Себебі, топонимдер халықтың өмір сүру тарихымен бірге жасасып, бірге өзгеріп, халықтың игілігіне қызмет етіп келе жатқан тарихи жәдігерлер. Олар кешегі күннен елес, ертеңгі ұрпаққа – мұра.

Жер-су атаулары дүниесі алуан түрлі және қызғылықты болып келеді. Адамзат баласы ғасырлар бойы қалыптасқан топонимдердің күрделі әлемінде өмір сүріп келеді. Топонимдер уақыт өткен сайын ұмыт болуы, өзгертілуі мүмкін. Дегенмен, кейбір топонимдердің «жасы» бірнеше ғасырды құрайды және жер-су атаулары белгілі бір аумақты мекен еткен алуан түрлі халықтардың тілдерінде, әртүрлі факторлар әсерімен қалыптасады.

Негізгі бөлім

Топонимдер – жер бетіндегі кез келген табиғи немесе адам жасаған объектілер атауынан тұратын жалқы есім түрі. Топонимдер *гидроним*,

ороним, *ойконим*, *урбаноним*, *спелеоним*, *дромоним*, *ареноним*, *дримоним* және т.б. түрлерге бөлінеді. Атауы бар объектілер нақты аймаққа бекітілген. Кез келген топоним атау қызметімен қоса объектіге сілтеу қызметін де атқарады. Сонымен қатар, олар объектінің ерекшелігіне, атаудың идеологиялық және эмоционалды бояуына қарай қосымша ақпарат бере алады. Белгілі бір аймақтың топонимикасы тарихи қалыптасады. Онда өткен дәуір топонимдері сақталады, сондықтан топонимдердің әр қабаты тарихи дәуірге, сол аймақта қоныстанған халық тарихына қатысты “қаттамаға” теңейді. Дегенмен барлық топонимдер осы тұрғыдан талдана алмайды. Ең алдымен географиялық объект атаулары (*гидронимдер*, *оронимдер*, *аренонимдер*) туралы айту керек. Топонимдік жүйеде тілдік қатынас орын алған. Топонимдерді ономастиканың арнайы бөлімі – *топонимика* зерттейді [12].

Топонимика ономастиканың жер-су, елді мекен атауларының шығуы мен пайда болуын (этимологиясын), мағынасын, құрылымының дамуын, таралу аймағын, қазіргі жағдайын, грамматикалық, фонетикалық пішінін, жазылуы мен екінші бір тілде берілуін зерттейтін құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл гректің «топос» – орын, жер, «онома» – атау деген екі сөзінен тұрады, яғни жер-су атаулары деген сөз [12].

Тіл білімі тұрғысынан алғанда, топонимдер жалқы атаулар болып табылатын сөздер ретінде қарастырылады. Барлық топонимдерді қандай географиялық объектінің атауы екендігіне қарай бірнеше топқа ажыратады. Географиялық нысандардың атауларын географиялық сипаты

жөнінен топтастыру олардың басты белгілерін жалпылау арқылы немесе шектеулі топонимдер тобын жете зерттеп, басқаларын солармен салыстыру арқылы жүзеге асырылады.

Топонимдік топ – бір типтегі географиялық объектілердің атауларының жиынтығы. Негізгі топонимдік топтарды *оронимдер*, *гидронимдер*, *хоронимдер*, *ойконимдер*, *дромонимдер*, *спелеонимдер*, *дримонимдер* құрайды.

Жер бедерінің сипаты кез келген халықтың жер-су аттарында көрініс тапқан. Таулар мен жазықтардың, үстірттер мен ойпаттардың, қыраттар мен ойыстардың, тіпті кішігірім төбешіктер мен ойпаңдардың өз атаулары бар. Бұларды жалпы атпен *оронимдер* (грекше *оро* – «тау», *онома* – «атау») деп атайды [6]. Мысалы, *İsfendiyar Dağları*, *Canik Dağları*, *Rize Dağları*, *Mescid Dağı*, *Kop Dağı*, *Ilgaz Dağı*, *Koroğlu Dağı*, *Küre*, *Ilgar Dağı* (Kuzey Anadolu Dağları); *Toros Dağları* (Güney Anadolu Dağları); *Madra*, *Yunt*, *Aydın*, *Menteşe*, *Türkmen*, *Emir Dağı*, *Murat Kaz dağları*, *Uludağ*, *Yıldız Dağları*, *Tekirdağ* (Batı Anadolu Dağları); *Elmadağ*, *Akdağlar*, *Tecer*, *Erciyas*, *Karacadağ* (İç Anadolu Dağları); *Munzur Dağları*, *Palandöken*, *Bingöl Dağları*, *Allahüekber Dağları*, *Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı Dağı*, *Tendürek*, *Süphan*, *Nemrut* (Doğu Anadolu Dağları) *Akdaşmevkisi*, *Akyermekisi*, *Atiniyaylası*, *Gapıgayaderesi*, *Garadaşdepesi* (Гарадашдепеси), *Gocadepedüzü* және т.б.

Топонимдердің келесі бір үлкен тобын су нысандары құрайды. Жалпылама түрде олардың атауларын *гидронимдер* (грекше *гидро* «су», *онома* – «атау») деп атайды [6]. Мысалы, *Karadeniz*, *Ak deniz*, *Marmara denizi*, *Ege denizi*, *Van gölü*, *Devederesiyolu*, *Garasuderesi*, *Gargakuyusuzirvesi*, *Halkabunarı-mevkisi*, *Kelpunarçeşme*, *Ötebunarbaşı*, *Sakarya ırmağı*, *Çanakkale Boğazı*, *İstanbul Boğazı*; *Beyşehir Gölü*, *Tuz Gölü*; *Anadolu Kavağı*, *Rutmeli Kavağı*; *Gülek Geçidi*, *Büyük Menderes Nehri*, *Çoruh Nehri*, *Manavgat Nehri*, *Habur Çayı*, *Delice Irmağı*, *Kızılırmak*, *Gökırmak*, *Karamenderes Nehri* және т.б. гидронимдерге мысал бола алады. Гидротопоним өзі анықтап тұрған су нысанының орнын басқа нысандарға қатысына қарай айқындау арқылы оның географиялық ерекшелігін көрсетеді.

Кез келген табиғи немесе әкімшілік аумақтың, облыстың, ауданның атауларын *хоронимдер* (грекше *хоро* – «өлке, аймақ», *онома* – «атау») деп атайды [12]. Мысалы, *Ankara*, *İzmir*, *Trabzon*, *Çanakkale*, *Yozgat* және т.б.

Ал елді мекен, қоныс атауларын жалпы атпен *ойконимдер* (грекше *ойкос* – «мекен, үй», *онома* – «атау») деп атайды [12]. Ойконимдерді *астио-*

ним (қала атауы) және *комоним* (ауыл атауы) деп бөледі. Мысалы, *Eskişehir*, *Erzurum*, *Erzincan*, *Ardahan*, *Gaziantep*, *Konya*, *Samsun*, *Sivas*, *Adana*, *Kastamonu* және т.б қалалардың атауы астионим, ал *Odunpazarı*, *Kuzağıl / Yeşildere (Konya)*, *Akkom / Akdere (Kars)*, *Sırazkom / Sarıyamaç (Ardahan)*, *Aşağıhaydarkom / Yaylacık (Erzurum)*, *Mihlisobası / Gülhüyük (Ankara)*, *Akmezrea / Kavakpınar (Elazığ)*, *Hamidiyeçiiftliği / Geçitli (Ankara)* сияқты ауылдардың атауы *комоним* болып табылады.

Кез келген қатынас жолдарының (су жолы, құрлық, тағы жолдар, жерасты жолдары) атауын *дромоним* (грекше *дромос* – «жол» және *онома* – «атау») деп атайды [12]. Мысалы, *Akyollarmevkisi*, *Demiryolumevkisi* (Демірйолумевкиси), *Uluoylartarlaları* (Улуойлтарлалары), *Yumuşakuyolmevkisi* (Йумушақйолмевкиси). Үңгірлердің атауларын жалпы атпен спелеонимдер (грекше спелео – «үңгір», *онома* – «атау») деп атайды. Мысалы, *Akça* (Акча), *Başını* (Башины), *Boğazcin* (Богазд-жыйын), *Konya Ovası*, *Haymana Ovası*, *Muş Ovası* және т.б.

Дримоним (грекше *дримос* – «емен орманы, орман», *онома* – «атау») орманды алқаптың, тоғайдың атауы болып табылады [12]. Мысалы, *Geniş Yapraklı Orman*, *Kızılçam ormanları*, *Karaçam Ormanları*, *Meşe Ormanları*, *Kayın ormanları*, *Kamalikkorusırtı*, *Kocaormantepesi* орманы және т.б.

Түрік жер-су аттарының зерттелуі Түркия Республикасы құрылғаннан кейін басталды. Бұл саладағы зерттеу жұмысы профессор Фуад Көпрүлүннің топонимдерге қатысты алғаш зерттеген еңбегі 1925 жылы «Türk mecmuası» журналында жариялаған «Oğuz etimolojisine dair tarihi notlar (Оғыз этимологиясына қатысты тарихи жазулар)» атты мақаласы болып табылады. Фуад Көпрүлүннің осы мақаласынан кейін Х. Нихал мен А. Нажидің 1928 жылы «Türk mecmuası» журналында «Anadolu'da Türklere Aid Yer Adları (Анадолыда түріктерге тиесілі жер-су аттары)» мақаласы, 1929 жылы Маариф Векалетидің «Coğrafi İsimlerin İmlaları Hakkında Raporlar (Географиялық атаулардың емлесі жайында жазбалар)» мақаласы және 1933 жылы Х. Намықтың мақаласы жарық көрді.

Сондай-ақ, Хасан Ереннің «Yer Adlarımızın Dili (Жер-су аттарының тілі)» (1965), «Türk Yer Adları: Sökün (Түркия жер-су аттары: Сөкүн)» (1965), «Türk Yer Adları: Keçiborlu (Түркия жер-су аттары: Кечиборлу)» (1972), Доган Аксанның «Birkaç Türkçe Yer Adı ve Bunların Dilbilimi ve Kültür Bakımından Önemi (Бірнеше түрік тіліндегі жер-су аттары және олардың тіл білімі жә-

не мәдени маңызы)» (1968), Өзджан Башканның «Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme (Түркия аулы аттарын зерттеу)» (1970), Доган Аксан «Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar (Анадолы жер-су аттарының жаңа зерттеулері)» (1973-1974), А. Меджит Догру «Köy Adları ve Anadolu Yer adları (Ауыл аттары және Анадолы топонимдері)» (1978), «Türkiyede Kızılderili Dilinde Yer Adları Üzerine İnceleme (Түркияда үнділер тілінде топонимдердің зерттелуі)» (1985) атты еңбектері топонимика саласында зерттелген маңызды еңбектер болып табылады.

Профессор Фуад Көпрүлүннің топонимдерге қатысты алғаш зерттеген еңбегі 1925 жылы «Türk mecmuası» журналда жариялаған «Oğuz Etimolojisine Dair Tarihi Notlar (Оғыз этимологиясына қатысты тарихи жазулар)» атты мақаласы болып табылады. Ф. Көпрүлү бұл мақалада оғыз тайпасына тоқтала отырып, олардың Анадолыға қоныстанған аймақтарына тоқталады. [6,].

Ғылыми тұрғыдан жазылған Фуад Көпрүлүннің «Oğuz etnolojisine dair tarihi notlar (Оғыз этимологиясына қатысты тарихи жазулар)» атты мақаласы топонимика саласындағы алғашқы еңбектердің бірі бола отырып, түрік жер-су атауларына қатысты көптеген ғылыми мақалалар мен кітаптардың шығуына себеп болды» деп жазады профессор Д.Х. Өмер Карпуз [7].

1928 жылы Х. Нихал және А. Нажи «Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri (Анадолы түріктерінің жер-су аттары)» атты еңбектерінде ауыл аты ретінде қолданылып жүрген Avşar (Авшар), Dodurga (Додурга), Yeni Dodurga (Иени Додурга), Bayat (Баят), Kaуı Köyü (Кайы Көйү) және т.б. сияқты топонимдердің оғыз тайпаларынан шыққандығын жаза отырып, оларды жүйелейді және қай аймақтарда орналасқандығын көрсетеді [8]. Х. Нихал және А. Нажидің осы мақалаларынан кейін «Coğrafi İsimlerin İmlâları Hakkında Rapor (Географиялық атаулардың емлелері жайында жазбалар)» атты кітаптары жарық көрді. Бұл еңбекте жер-су аттарының қолданылуындағы тұтастықты сақтауды басты назарға алады.

Сонымен қатар, 1928 жылы «Halk Bilgisi» журналында жарияланған Мехмет Шакирдің «Sinop ve Çevresinde Oğuzlarla, Diğer Türk Zümrelerine Ait Köy Adları (Синоп және айналасындағы оғыздармен, басқа да түрік халықтарына қатысты ауыл аттары)» атты мақаласы жарық көрді.

1936 жылы Ф. Аксудың «Isparta İli Yer Adları (Іспарта аймағының жер-су атаулары)» атты мақаласында қала, ауыл, аудан, жайлау

және ферма сияқты қоныс аттары және де тау, шың, жота, бұғаз, өзен, шатқал, бұлақ, көл, үнгір сияқты табиғи жер-су аттары қарастырылған. Ф. Аксудың осы шығармасынан кейін, Сырры Үчермен бірге Месуд Коман «Konya İli Köy ve Yer Adları Üzerine Bir Deneme (Кония аймағының жер-су атауларына зерттеулер)» атты шағын бір еңбектері жарияланды. Осы еңбекке қосымша ретінде Ысхак Рефет Ышытманның 1945 жылы жарық көрген «Köy Adları Üzerine Bir İrdeleme (Ауыл аттарына зерттеулер)» атты мақаласын да атап өтуге болады. Мақалада Анадолыда түрік және әсіресе оғыз тайпаларына тиесілі жер-су аттары туралы баяндалған.

Осы жылдары «Türk Dili Belleten» журналында Исхак Рефет Ышытманның «Köy Adları Üzerine Bir İrdeleme (Ауыл аттарын зерттеу)», Абдулкадир Инанның «Anadolu'nun Toponimisi, Türk Boylarının Adları Meselesi (Анадолының топонимикасы, Түрік тайпалары атауларының мәселесі)» және Хасан Ереннің «Yer Adlarımızın Dili (Жер-су аттарының тілі)» мақалалары жарық көрді [1, 19].

1950 жылы профессор Хасан Ереннің «Türk Yer Adları (Түрік жер-су аттары)» атты еңбегінен кейін, 1965 жылы «Tүрік тілі зерттеулері» журналында «Yer Ydlarımızın Dili (Жер-су аттарымыздың тілі)» атты бір мақаласы жарияланды. Хасан Ерен бұл мақаласында топоним ғылымының әлемде пайда болуын қарастырды және Түркияда осы салада жасалған еңбектер жайында атап өтті [1, 20]. Хасан Ереннің бұл еңбегі топонимикадағы алғашқы еңбектердің бірі болып табылады.

Джевдет Түркайдың 1979 жылы жариялаған «Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler (Пример-Министр архивінің мәліметтері бойынша Осман Империясында Оймак, Аширет, Жамағаттар)» атты мақаласы да түрік жер-су аттарына қатысты жазылған маңызды мақалалардың бірі болып саналады.

Профессор Джемал Ариф Алагөз «Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler (Түркияның жер-су аттары туралы кейбір пікірлер)» атты мақаласында пайдаланған дерек көздерді Херман Лаутенсахтың «İber Yarımadasının Coğrafi Tablosunda Mağribi-Berberi Arap Çizgileri» атты еңбегінен және Фарук Сүмердің «Оғыздар» кітабынан алған екен. А. Алагөз осы мақаласында 1930-1940 жылдары жер-су аттарын алғаш зерттеушілердің бірі Абдурахман Айгүн екенін атап өтті.

Профессор Мехмет Ерөз «Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları (Әлеуметтік тұрғыдан жер-су аттары)» атты мақаласында «Бұл тақырыппен байланысты, профессор Джафероглының, Фындыкоғлының, Абдулкадир Инанның, профессор Тоғанның, Рашонидің, Кафесоғлының атын және олардың еңбектеріне тоқталу керек» – деп, Түркияда жер-су аттарын зерттеген ғалымдардың есімдерін атап көрсетті [7, 43].

Тунжер Гүленсой «Elazığ, Bingöl ve Tunceli İleri Yer Adlarına Bir Bakış (Элазлыг, Бингөл және Тунжели жер-су аттарына көзқарас)» атты мақаласында түрік жер-су аттарына жүргізілген зерттеулердің жеткіліксіз екенін және жасалған зерттеулерге байланысты бір сын пікір айтты. Тунжер Гүлесной: «Түрік топонимдеріне қатысты зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Х. Ерен, Д. Аксан, Ө. Башкан сияқты түрколог және тілші ғалымдардың тек бірнешеуінің ғана еңбектері топонимдерді зерттеуге арналған, осы тақырыпқа байланысты көптеген мәселелердің әлі де зерттелуі керек», деді [1, 19].

Түрік топонимдеріне байланысты кең зерттелген еңбектердің бірі Али Ачыкелдің Хаджетепе университеті, Әдебиет факультеті журналында жарияланған мақаласында түрік топонимдері зерттеулерінің 1920 жылдардан бастау алғандығы атап көрсетіледі. Али Ачыкел мақаласында зерттеулерде көбінесе қазіргі топонимдердің орфографиялық анықтамасы басты тақырыпқа алынғанымен топонимдердің тарихи негізі жөнінде сөз қозғалмағандығын жазады. Тарихқа сүйенетін болсақ, 1920 жылдан бастап топонимика зерттеулері басталғалы және осы салада бірнеше еңбектер жарық көрген еді.

«Ad değiştirme uzmanlar kurulu» тарапынан жарияланған «Türk Yer Adlarını Türkçeleştirme (Түрік жер-су атауларын түрікшелеу жұмыстары)» мақаласы ең көп қарастырылған еңбектердің бірі болып табылады. Түріктердің тарих, мәдениет және мифологиямен байланысты ауыл атауларының өзгертілуі зерттеушілерге басты тақырып болды. Анадолы топонимдерінің толыққанды зерттелмеуіне әрі Түркияның, әрі басқа түркі елдерімен байланыстың үзілуі зерттеу жұмыстарында кейбір қиындықтар тудырды. Профессор Тунжер Гүленсойдың Түрік тілі ұйымының қолдауымен 1995 жылы жарық көрген «Türkçe Yer Adları Kılavuzu (Түрікше жер-су аттарының жол көрсетушісі)» атты еңбегі осы тақырыптағы ең маңызды мәселеге тосқауыл болған еді.

1970 жылы жарық көрген Өзджан Башканның «Türkiye Köy Adları Hakkında Bir İnceleme (Түр-

кияның ауыл аттары туралы зерттеулер)» атты еңбегінде топонимдерді топтастырды. Осы салада зерттелген еңбектердің ішінде Өзджан Башканның осы еңбегі ең көп көзге түскен және қолданылған еңбектердің бірі болып табылады.

1974 жылы, Доган Аксан тарапынан жарияланған «Anadolu Yer Adları Üzerine Yeni Araştırmalar (Анадолы жер-су аттарына жаңа зерттеулер)» атты мақала түгелдей болмаса да, жер-су аттарының лексика-семантикалық құрылымын зерттеуге арналған. Доган Аксан осы жұмысында Өзджан Башканның жасаған топтастыруына әртүрлі пікірлер айта отырып, баға берді және осы еңбекке өз үлесін де қосады. Мысалы, Өзджан Башканның «İnsanlara ve Topluma Dayalı Adlar (Адамдарға және қоғамға қатысты есімдер)», «İnsanların Varlığına Bağlı Adlar (Адамзаттың болмысына қатысты есімдер)», «İnsanların Vücuduna Bağlı Adlar (Адамдардың дене-мүшелеріне қатысты есімдер)» бөлімдерінде бас, құлақ, тіл, иық, маңдай, көз, қол сияқты сөздерді қоршаған ортамен байланыстыра отырып, топтастыруына жаңа топонимдер енгізді. Алайда, Өзджан Башканның топтастыруында қалып қалған этнотопонимдер, топотопонимдер сияқты көптеген маңызды мәселелерді, Доган Аксанның топтастыруында да кездестіре алмаймыз.

«Anadolu Yer Adlarına Bir Bakış (Анадолы жер-су аттарына көзқарас)» атты Тунжер Гүленсойдың еңбегін де айтып өтсек болады. Гүленсой, Өзджан Башкан тарапынан жасалған топтастыру тәжірибесінің әлі өңделмеген бір еңбек екендігін айта отырып, сол туралы зерттеу керегін түсіндіріп кетеді. Анадолы географиясы топонимдер сияқты географиялық бөлімдер (шағын өзен, тау, жазық, көл, аңғар, өткел, жайылым өріс, жайлау) жағынан да маңызды болып табылады.

Түрік тіліндегі топонимдердің зерттелуіне қатысты соңғы уақыттарда Түркияда мақала және кітаптар, дипломдық жұмыс, магистрлік және докторлық диссертациялар жазыла бастады. Осы тұрғыдан Памуккале университетінің оқытушысы Левент Кургунның 2002 жылы қорғаған «Denizli İli Yer Adları (Денизли аймағының жер-су аттары)» атты докторлық жұмысын атап өтсек болады. Бұл докторлық жұмысы топонимдерді зерттеу жұмыстарын аймақтық зерттеулермен кенейту арқылы жалғастыруға болатындығын дәлелдейді. Левент Кургун бұл жұмысында Денизли аймағының топонимдерінің негізін және олардың жасалу жолдарын көрсетумен қатар, топонимдермен байланысты зерттеулердің қалай қолданысқа шыққандығын,

осы жұмыстардың әлемде және Түркия елінде қалай пайда болғандығы жайында айтып өтеді.

2007 жылы жер-су аттарының лексика-семантикалық құрылымын зерттеуге Левент Кургун тарапынан ұсынылған «Türk Yer Adları Üzerinde Bir Araştırma» атты еңбек өз үлесін қосты. Зерттеуші Левент Кургун жер-су аттарының географиялық объектілерін қолға түсіре отырып, олардың «анықтаушы» немесе көшірілетін, жасалуына, лексикалық негізіне, қайдан анықталғандығына және қайдан көшірілгендігіне қарай топтастыруға болатындығын айтқан. Нәтижесінде, шығу тегіне қарай жер-су аттары деген атау берген.

Сонымен қатар, 2013 жылы Мұстафа Шенелдің жарық көрген «Elazığ İli Yer Adları Üzerinde İnceleme (Елазык аймағы жер-су атаулары туралы зерттеу)» атты кітабында да топонимдер мағыналық жағынан топтастырылады. Жер-су аттарының түрлері «Мағына жағынан топонимдер (Топонимдер)», «Мағына жағынан су атаулары (Гидронимдер)», «Мағына жағынан тау атаулары (Оронимдер)» түрінде топтастырылып, «Табиғатқа және физикалық шарттарға байланысты жер-су аттары», «Адам және қоғамға байланысты жер-су аттары», «Адамның болмысына байланысты жер-су аттары», «Тарихқа байланысты жер-су аттары» сияқты төрт үлкен тарауға бөлініп қарастырылды [2, 10].

Сердар Явуз бен Мұстафа Шенелдің «Yer Adaları (Топоним) Terimler Sözlüğü (Жер-су аттары (Топоним) терминдер сөздігі)» атты мақаласында «Тіл білімінің ономастика саласының зерттелуі басқа шет мемлекеттерде жолға қойылған болса, Түркияда жасалған зерттеу жұмыстары аздық танытады. Түркия Республикасының Ішкі Істер Министрлігінің 1976 жылғы жарлығымен кірме сөздерден жасалған топонимдерді қолданыстан шығару мақсатында 12 мың 200 ауылдың аттары өзгертілді. Алайда, құрылған комиссия мүшелерінің құрамында тарихшылардың, түркітанушылардың және сол аймақтың тарихы мен диалектік ерекшеліктерін білетін адамдардың болмауы жанадан қолға алынған топонимикалық зерттеулерге және оның классификациясына өз әсерін тигізбей қоймады. Өйткені, кейбір ауыл аттары еш деректерге сүйенбей өзгертілді. Сол себептен де, Түркияда жүргізілетін топонимикалық зерттеу жұмыстарына пайдалы және осы зерттеу жұмыстарының іргетасын қалау мақсатында, барлық жер-су аттарына қатысты зерттеулерді шолып сараптай келе терминология жасауға тырыстық», деп жазады Мұстафа Шенел [5, 2242].

Профессор, доктор Доған Аксанның Türk Dil Kurumu ұйымының қолдауымен 2000 жылы жарық көрген Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) 6. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, 244 s. 2000) атты кітабы жарық көрді. Бұл еңбекте түрік тіліне қатысты проблемалар, тіл білімінің қазіргі таңдағы өзгеріске ұшырауы, түзетулер және тілі біліміне қатысты емес кейбір тақырыптар кеңінен қарастырылған. Сонымен қатар, бұл еңбек тіл білімімен айналысып жүрген ғалымдарға, тіл жанашырларына және түрік тілін үйренушілерге пайдалы болады.

Мұстафа Шенелдің 2013 жылы түрік топонимдеріне қатысты «Elazığ İli Yer Adları Üzerine Bir İnceleme 1. Baskı, Manas Yayıncılık, 892s. 2013» кітабы жариялады. Ғалым кітапта топонимдерді 4-тарауға бөліп қарастырады: 1. Онимдер, 2. Гидронимдер, 3. тарауда Тау аттары, 4. тарауда Басқа да топонимдер. Сонымен қатар, түрік тіліндегі жер-су аттарына этимологиялық, морфологиялық және семантикалық зерттеулер жүргізе отырып, кітаптың соңында топонимдерді топтастырып, олардың қай картадан және қандай дереккөздерден алынғандығы туралы мәлімет беріп кетеді.

Алпаслан Алиагаоглуның 2013 жылы Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü журналының 29 санында «Şehirsel Toponimi: Balıkesir İlinde Mahalle Adları, Bir Sınıflandırma Denemesi» атты мақаласы жарық көрді. Ғалым мақаласында Балыккесир аймағындағы қалаларда орналасқан шағын аудандардың атауларын зерттеп, қала әкімшілігі мен жергілікті тұрғындардан жинаған мәліметтері бойынша шағын аудандардың классификациясын жасаған.

Харун Тунчел Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler журналында жариялаған «Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler (Түркияда аты өзгенген ауылдар)» атты мақаласында Түркиядағы атаулары өзгертілген ауылдарға тоқтала отырып, өзгертілген ауыл атауларының қаншалықты дұрыс немесе бұрыс екенін және осы жаңа атаулардың таралуын қарастырады. [9, 25].

Профессор Тунжер Гүленсойдың «Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış» мақаласында түрік тіліндегі жер-су атауларында кездесетін антропонимдерді және антропонимдерде кездесетін топонимдерді қарастырады [10]. Сонымен қатар, ғалымның жер-су атауларына қатысты 1995 жылы «Türkçe Yer Adları Qılavuzu» атты еңбегі де жарық көрген.

Несрин Байрактар «Türkçede Renk Adlarıyla Özel Ad Yarımları (Түрікшедегі түс атауларымен жалқы есім жасау)» атты мақаласында былай

деп жазады: «Түрік тілінде түс атаулары көптеп кездеседі. Бірақ, көптігіне қарамастан түс атауларының тілі білімінде атқаратын қызметі және жалқы есімдердегі орны туралы зерттеу жұмыстары жеткіліксіз. Бұл зерттеу жұмысында алдымен карта және сөздіктерден жалқы есімдердің картатекасы жасалды, одан кейін сол жалқы есімдердегі түс атаулары жан-жақты зерттелді. Түрік тілінде жалқы есім жасауда 17 әртүрлі түс аттарының қолданылғандығы белгілі болды. Ақ, қара, көк және сары сияқты негізгі түс аттарының көне заманнан күні бүгінге шейін кең мағыналы екені және осы түс аттарының көп қолданылғандығын көруге болады» деп жазды автор [4, 102]. Яғни, ғалым түрік тіліндегі түс аттарының көптігін және тіл білімінде олардың жалқы есім жасауда атқаратын қызметіне тоқталды.

Ибрахим Шахин «Türkçe Yer Adlarının Yapısı Üzerine (Түрік тіліндегі жер-су аттарының құрылымы)» атты мақаласында көне түрік тілінде жазылған шығармалардағы жер-су аттары мен қазіргі түркі тілдеріндегі топонимдерді салыстыра зерттей отырып, түрік топонимдерінің грамматикалық құрылымында айтарлықтай бір өзгерістердің болмағандығын айтады. Яғни түрік тіліндегі жер-су аттарының көне түрік тіліндегі құрылымын сақтап қалғандығының дәлелі бола алады [3].

Нури Акбаярдың 2001 жылы «Osmanlı Yer Adları Sözlüğü (Осман кезеңіндегі топонимдер сөздігі)» атты сөздігі жарық көрді. Бұл сөздік, Осман империясы кезінде басқару жүйелері орналасқан жер-су атауларын қамтуымен, олардың араб графикасымен берілуі және сол көне жер-су атауларының қазіргі нұсқаларымен берілуімен ерекшеленеді [2].

Арада көп уақыт өтпей Тахир Сезен 2006 жылы «Osmanlı Yer Adları Sözlüğü (Осман кезеңіндегі топонимдер сөздігі)» атты сөздікті түзіп шықты. Осман империясы құлағаннан кейін қырықтан астам мемлекет пайда болды. «Мұрағатта жасалған зерттеулерде әсіресе Түркияның территориясына кірмей қалған бұрынғы Осман империясы кезіндегі жерлердің атауларының өзгеруіне байланысты картадан табу қиынға соқты. Сол себептен Тахир Сезен «Osmanlı Yer Adları Sözlüğü» сөздігін дайындады» деп, жазады Түркия Республикасы Мемлекеттік Мұрағатының директоры Юсуф Сарынай [1,5]. Бұл сөздікте барлық топонимдер алфавиттік ретпен тізіліп, жер-су атауларының көне нұсқасы қатар берілген.

Профессор Өмер Карпуз және доцент Левент Кугунның «Organ Adlarından Oluşan Yer Adları

(Дене мүшелерінің атауымен жасалған жер-су аттары)» атты мақалаларында топонимдердің басқа ғылым салаларымен байланысын былай деп тұжырымдайды: «бір жер-су атауының көптеген ғылым саласында дереккөз болғаны және зерттеу кезінде өзіне де сол ғылым салаларының пайдасының тигендігі, нәтижесінде сол ғылым салаларының зерттеу әдістерін қолданғандығы белгілі болды. Алғашқы тілшілер топонимдерді «тарих, география және тіл білімі» үшбұрышы деп қарастырды. Сонымен қатар, психология, әлеуметтану, археология салалары да топонимдермен байланысты», деп тұжырымдайды автор [7. 10].

Мехмет Йылдрымның «Uşak İli ve İlçeleri Yerleşim yeri Adları (Orun)'nın Yapı ve Köken Bakımından İncelenmesi» атты магистрлік диссертациясы жеті тараудан тұрады. 1-тарауда топонимика және оның маңызын, зерттелуін қарастырумен қатар, топонимдерді жіктейді. 2-және 5-тарауларында аймақ, аудан және ауыл, көше аттарының зерттелуіне, ауыл аттарының тарихына, олардың берілуіне және этимологиясына тоқталады. Ғалым 6-тарауда топонимдердің құрылымына тоқталса, 7-тарауды топонимдердің семантикасына арнайды.

Элиф Булут 2013 жылы қорғаған «Kastamonu İli ve Merkez Güney İlçelerindeki Orun, Bazı Cadde ve sokaka Adları Üzerine Bir İnceleme» атты докторлық диссертациясында Кастамону аймағындағы облыс, аудан, ауыл, даңғыл және көшелердің түрлерін, грамматикалық құрылымын, лексика-семантикасын кеңінен қарастырған.

Гүленай Пынарбашының 2014 жылы Стамбұлда жарық көрген «Anadolu'ya Adını Veren kadınlar» атты еңбегі аңыздар мен әңгімелердегі Анадолияның қала атаулары, елді мекендер, жер-су аттары және қаһарман әйелдердің аттарымен байланысты жер-су аттары сияқты үлкен төрт тарауға бөлінген. Бұл тарауларда Анадолияның аңыз-әңгімелеріндегі мекендер, топонимдер туралы айтылып, осы жер-су аттарындағы әйелдердің мәдениеті мен психологиясы зерттелген.

Мурат Ханилченің «Vatan Topraklarındaki İmza: Türk Yer Adları, Zile Kazası Örneği (1455-1575)» атты мақаласында Орта Анадолияның солтүстігіндегі Сивас аймағына қарасты Зиле аймағындағы топонимдер қарастырылған. «Зиле аймағы 1071 жылғы Малазгирт жеңісінен бүгінге шейін түрік халқының орналасқан мекені ретінде және Анадолия түріктерінің мәдениетінің ең көне тарихы ізін қалдырған жері болып саналады. Мақаланы жазу барысында 1455-1600 жж. кезеңдер аралығындағы естелік дәптерлер, Түркия Республикасының Ішкі Істер Мини-

стрлігінің қолдауымен 1928 жылы жарық көрген «Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimiz Adları» және 193жылы шыққан «Köylerimiz» атты еңбектер негізгі дереккөздер ретінде пайдаланылды», дейді автор[11, 90]. Осы дереккөздерден алынған елді мекен атауларының құрылымы мен шығу тарихы және қазіргі кезде басқару орталығы болған облыс пен аудан атауларының кестесі жасалған. Алдымен жер-су аттары морфологиялық және этимологиялық тұрғыдан зерттеліп, соңында топонимдерді категорияларға бөле отырып, атаулар жайында мәлімет берілген [11].

Түрік тіліндегі топонимдердің Фуад Көп-рүлү Хусейн нихал, Тунжер Гүленсой, Өзджан Башкан бастаған ғалымдардың еңбектерімен қатар, Хасан Ереннің «Yer Adlarımızın Dili (Жер-су аттарының тілі)» (1965), «Türk Yer Adları: Sökün (Түркия жер-су аттары:Сөкүн)» (1965), «Türk Yer Adları: Keçiborlu (Түркия жер-су аттары:Кечиборлу)» (1972), Доган Аксанның «Birkaç Türkçe Yer Adı ve Bunların Dilbilimi ve Kültür Bakımından Önemi (Бірнеше түрік тіліндегі жер-су аттары және олардың тіл білімі және мәдени маңызы)» (1968), Өзджан Башканның «Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme (Түркия ауылы аттарын зерттеу)» (1970), Доган Аксан «Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar (Анадолы жер-су аттарының жаңа зерттеулері)» (1973-1974), А. Меджит Догру «Köy Adları ve Anadolu Yer adları (Ауыл аттары және Анадолы топонимдері)» (1978), «Türkiyede Kızılderili Dilinde Yer Adları Üzerine İnceleme (Түркияда үнділер тілінде топонимдердің зерттелуі)» (1985) атты еңбектерді атап көрсетуге болады.

Түрік тіліндегі жер-су атауларына қатысты әдебиеттерді қарастыра отырып, топонимдермен байланысты ғылыми еңбектердің соңғы кездерде көбейгендігін және Түркия сияқты тарихы те-

ренде жатқан елдің топонимдерге бай екендігін көруге болады. Түркияның жер-су атауларына қатысты жариялаған 284 еңбекті айтуға болады. Оның 152 кітаптар мен ғылыми мақалалар, 69 әр түрлі симпозиумдар мен конференциялардың баяндамалары, 63 дипломдық, магистрлік және докторлық диссертациялар болып табылады. Диссертациялардың тақырыптары аймақтық жер-су атауларын зерттеуге бағытталған. Сонымен қатар, география, тарих және әдебиет бөлімдерде дайындалған жұмыстарда да топонимдерге қатысты тарауларды көруге болады.

Қорытынды

Қорыта келе айтқанда түрік тіліндегі топонимдерге қатысты ғылыми еңбектердің көбінің ғылыми мақалалар екендігін, кітап санының аздығын және жер-су атауларының әр түрлі кезеңдерде бірнеше ғалымдардың тарапынан зерттелгендігін байқауға болады. Сонымен қатар, түрік топонимдік зерттеу жұмыстары *оронимдер*, *гидронимдер*, *хоронимдерге* қарағанда ойконимдердің, яғни ауыл, елді мекен атауларының көп зерттелгендігін жоғарыда қарастырылған еңбектерден көруге болады.

Біз бұл мақалада түрік тіліндегі жер-су атауларының зерттелуін қарастырудағы мақсатымыз түркі тілдеріндегі, соның ішінде түрік тіліндегі топонимдерге қатысты ғылыми зерттеулер жүргізіп жүрген ғалымдарымызға түрік тілінде жарық көрген кітаптар мен ғылыми еңбектерді өз шама-шарқымызша жақыннан таныстыру болды. Ескерте кететін жәйт, жоғарыда атап өткен 284 еңбектің бәрімен таныстыру мүмкін болмады. Жер-су атауларына қатысты еңбектердің әр қайсысына жеке-жеке тоқталып, мақала жазуға болатындай өте кең ауқымды еңбектер екендігін айтқымыз келеді.

Әдебиеттер

- Tahir Sezen Osmanlı Yer Adları (Alfabetik S irayla) T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ Yayın Nu:21, Ankara, 2006
- Nuri Akbayan Osmanlı Yer Adları Sözlüğü Tarih Vakıf Yayınları, İstanbul, 2001
- İbrahim Şahin TÜRKÇE YER ADLARININ YAPISI ÜZERİNE A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 32 Erzurum 2007
- Nesrin Bayraktar. Türkçede renk adlarıyla özel ad yapımı. Journal of Language and Linguistic Studies, 9 (2), 95-114; 2013.
- Turkish Studies- International Periodical For the languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volum 8/8 Summer 2013, p. 2239-2254 Ankara- Turkey
- Ömer Yağmur Höbek Köyü Yer Adları Üzerine Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Cilt / Sayı XLIX2446et
- Prof. Dr. D.H.Ömer Karpuz, Yrd.doç Levent Kurgun Organ Adlarından Oluşan Yer Adları www. kurgun.com
- H. Nihal, Ahmet Naci, “Anadolu’da Türklere Ait Yer İsimleri”, Türkiyat Mecmuası, C. II, 1928, s. 243-259.
- Harun Tunçel Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 10, sayı: 2, sayfa: 23-34, Elazığ, 2000

Tuncer Gülensoy Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış. Ankara, 1998
Murat Hanilçe Vatan Topraklarındaki İmza: Türk Yer Adları, Zile Kazası ÖRNEĞİ (1455-1575),
Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/2, Winter 2013, p. 89- 135, ANKARA-TURKEY
Каймулдинова К.Д. (2011) Топонимика. Оқулық. Алматы: Дәуір. – 584.

References

- Tahir Sezen Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla) T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ Yayın Nu:21, Ankara, 2006
Nuri Akbayar Osmanlı Yer Adları Sözlüğü Tarih Vakıf Yayınları, İstanbul, 2001
İbrahim Şahin TÜRKÇE YER ADLARININ YAPISI ÜZERİNE A. Ü. Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü Dergisi Sayı 32 Erzurum 2007
Nesrin Bayraktar. Türkçede renk adlarıyla özel ad yapımı. Journal of Language and Linguistic Studies, 9 (2), 95-114; 2013.
Turkish Studies- International Periodical For the languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volum 8/8 Summer 2013, p. 2239-2254 Ankara- Turkey
Ömer Yağmur Hübek Köyü Yer Adları Üzerine Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Cilt / Sayı XLIX2446er
Prof. Dr. D.H.Ömer Karpuz, Yrd.doç Levent Kurgun Organ Adlarından Oluşan Yer Adları www. kurgun.com
Makale için bkz., H. Nihal, Ahmet Naci, “Anadolu’da Türklere Ait Yer İsimleri”, Türkiyat Mecmuası, C. II, 1928, s. 243-259.
Harun Tunçel Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 10, sayı: 2, sayfa: 23-34,
Elazığ, 2000
Tuncer Gülensoy Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış. Ankara, 1998
Murat Hanilçe Vatan Topraklarındaki İmza: Türk Yer Adları, Zile Kazası ÖRNEĞİ (1455-1575),
Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/2, Winter 2013, p. 89- 135, ANKARA-TURKEY
Kaymuldinova K.D. Toponomika. Okuluk// Almaty: Davir - 2011. – 584.